

Gys-Walt van Egdom

Rentmeesters van de taal

Gys-Walt van Egdom (1983) studeerde toegepaste taalkunde (met een master vertalen) in Antwerpen aan de toenmalige Lessius Hogeschool, nu onderdeel van de KU Leuven. Hij is universitair docent vertalen en vertaalwetenschap en verricht onderzoek naar vertaaldidactiek, -kwaliteit, mens-computerinteractie en creativiteit in vertaling. Hij promoveerde aan de Vrije Universiteit Brussel op het proefschrift Naar een ethiek van de literaire vertaling. Ethiek is ook al jaren zijn stokpaardje en hij berijdt dit onder meer door zich te mengen in het debat rond inclusie en diversiteit in de vertaalwereld. Hij is de auteur van een reeks columns op de website van Filter onder de naam 'Het lexicon van gevoelige woorden'. Samen met Winibert Segers schreef hij De kwaliteit van vertalingen en Leren vertalen, en in zijn vrije tijd vertaalt hij literair werk (Peixoto, Porchia, Pizarnik).

Rentmeesters van de taal

Inleiding

Het Nederlandse modelcontract voor literaire vertaling vangt aan met de volgende bepaling: ‘De vertaler verbindt zich tot het leveren van een naar inhoud en stijl getrouwe en onberispelijke Nederlandse vertaling rechtstreeks uit het oorspronkelijke werk.’ Uit deze bepaling kunnen we afleiden dat het formidabel is als een vertaler de inhoud en de stijl van het origineel weet te doorgronden, maar dat de hele exercitie die men ‘literair vertalen’ pleegt te noemen zinloos is zonder een buitengewoon grondige beheersing van het Nederlands. Een grondige taalbeheersing lijkt evident, maar ze werpt de nodige vragen op als we er langer bij stilstaan. In dit artikel wil ik kort stilstaan bij enkele zaken die verband houden met de taalbeheersing van literair vertalers.

Rentmeesterschap

In 2013 luidde het thema van de Literaire Vertaaldagen als volgt: ‘De vertaler als rentmeester.’ De kwalificatie klinkt (en klonk toen ook al) wat oubollig. Naar mijn beste weten heb ik de term buiten de context van de Bijbel, een paar 19^e eeuwse romans en een uiterst merkwaardige huurovereenkomst nooit aangetroffen. Wat houdt het in als je als vertaler een ‘rentmeester’ bent? Als taalrentmeester draag je zorg voor het behoud van de taal die je is toevertrouwd. Deze beschrijving vormt een aanzet tot het overdenken van de rol van andere beroepsgroepen die zich veelvuldig van taal bedienen. Denk maar aan schrijvers: welke rol bekleden zij? Als we de literatuur- en de vertaalgeschiedenis naast elkaar leggen, dan kunnen we stellen dat er van schrijvers vaak iets anders wordt verwacht dan van vertalers. Schrijvers kennen de taalregels doorgaans zeer goed, maar ze bedienen zich vaak op creatieve of zelfs subversieve wijze van de taal. Dat zien we ook als we het modelcontract voor oorspronkelijk literair werk raadplegen. De bepalingen met betrekking tot de Nederlandse taalnormen hullen zich in nevelen (er wordt gerept van ‘verwachtingen’ waaraan voldaan moet worden en ‘slordigheid’ die tot buitensporig redactiewerk kan leiden). Schrijvers worden sneller als vernieuwers (soms vernielers?) van de taal gezien, terwijl vertalers, zoals de kwalificatie ‘onberispelijk Nederlands’ doet vermoeden, er eerder de hoeders van zijn – zij die voorkomen dat er gekke dingen mee gebeuren, zij die niet tegen heur haren instrijken. Als rentmeester of hoeder van de taal wordt de vertaler geacht de eigen taal tot in de puntjes te beheersen en die taal in doelteksten ook ten volle te benutten.

Moedertaalprincipe

De rentmeestermetafoor is een mooi beginpunt in een beschouwing, maar ze wijst ook wel weer op een 'literaire' benadering van het vertalerschap. Daarom is het ook zinvol om de eisen die aan de taalbeheersing van vertalers worden gesteld zakelijker te benaderen. Op de zakelijke markt zien we dat er vaak wordt geschermd met het zogenaamde 'moedertaalprincipe'. Dit moedertaalprincipe is vastgelegd in de kwaliteitsnorm voor vertaaldiensten: ISO-17100. Volgens de norm is de kwaliteit van de dienstverlening (onder andere) afhankelijk van de taalvaardigheid van de vertaler én de revisor: zowel vertaling als revisie dienen te worden uitgevoerd door moedertaalsprekers van de doeltaal.

Toch zien we dat het moedertaalprincipe op de vertaalmarkt stevig onder druk staat. Waar heeft dit mee te maken? De belangrijkste reden is misschien wel de marktwerking, de min of meer organische afstemming van vraag op aanbod. In het ene taalgebied is het door vraag en aanbod makkelijker om het moedertaalprincipe te handhaven dan in het andere taalgebied. Vooral bij kleine talen en zeldzamere talencombinaties wordt het moedertaalprincipe om pragmatische redenen nog weleens losgelaten. Toch is dat loslaten zeker niet onproblematisch. Gaan we af op de internationale norm voor vertaaldiensten, dan zouden we kunnen concluderen dat er in die gevallen geen garantie meer is dat de geleverde dienst 'goed' is (dat wil zeggen: dat ze volledig aan de kwaliteitseisen voldoet).

'Bij het literair vertalen wordt in de regel [wel] in de moedertaal vertaald,' zo stelt Chris van de Poel. Er wordt nog steviger aan het moedertaalprincipe vastgehouden, 'vanwege het vereiste taalniveau in combinatie met al die andere voorwaarden verbonden met doeltaal en -literatuur: de beheersing van de literaire taal en van een veelheid aan taalvarianten en literaire stijlen; de uitgebreide kennis van de literaire genres en genretradities, teksttypen, literaire technieken; het vermogen tot trefzekere creatieve oplossingen en keuzes'. Het klinkt volstrekt logisch dat de moedertaalvaardigheid binnen het literaire domain hoger in het vaandel wordt gedragen. Toch kunnen er ook vragen bij het moedertaalprincipe worden gesteld. Door te hameren op het moedertaalprincipe steken we wellicht een stokje voor vertalingen uit ondervertegenwoordigde culturen en houden we een zekere mate van mono- of oligoculturaliteit in stand. Het is immers niet gegeven dat er voor elk talenpaar (voldoende) moedertaalsprekers zijn.

Moeder(s)?

Het moedertaalprincipe roept nog wel meer vragen op. In het huidige tijdvak zijn we ons steeds meer bewust van meertaligheid in de samenleving. Als je meertalig bent grootgebracht, mag je jezelf dan 'moedertaalspreker' noemen? En als je niet meertalig bent grootgebracht, maar wel geruime tijd in het buitenland vertoeft, hoe 'native' kan je dan zijn in beide talen? Als we de postkoloniale cultuurtheorie erop naslaan, zouden we misschien wel kunnen concluderen dat sommige meertalige

personen, op grond van een culturele ‘in-betweenness’ of ‘hybriditeit’, geen enkele moedertaal hebben.

Hoezeer het schoentje kan wringen, blijkt ook uit het ELV-Kennisbankartikel ‘Native vertaler Nederlands-Spaans gezocht’. Goedele De Sterck, de auteur van het artikel, stelt dat zij als non-native in Spanje misschien wel een streepje voor heeft op veel van haar native vakgenoten. ‘Een anderstalige vertaler met een grondige academische en culturele onderdompeling in de doeltaal kan een even kwalitatieve, zo niet betere vertaling afleveren.’ De Sterck vindt het dan ook hoog tijd dat we leren inzien dat ‘de realiteit [...] complexer [is] dan het moedertaalprincipe doet vermoeden’.

In een ongepubliceerde kladversie van het TalenDossier ‘Vertalen uit en in het Portugees’, eveneens te vinden op de Kennisbankpagina, zorgt Arie Pos voor bijval. Hij geeft aan dat het voor hem niet altijd makkelijk was om Portugese uitgevers ervan te overtuigen dat hij een geschikte kandidaat was voor een vertaalopdracht. Hij betreurt het ‘dat de vertaler de doeltaal als moedertaal moet hebben een vrij onwrikbaar idee reçue [blijft]’ dat ‘de kracht van een geloofsartikel [heeft] voor academici en letterenfonds en [...] van een vuistregel voor uitgevers’.

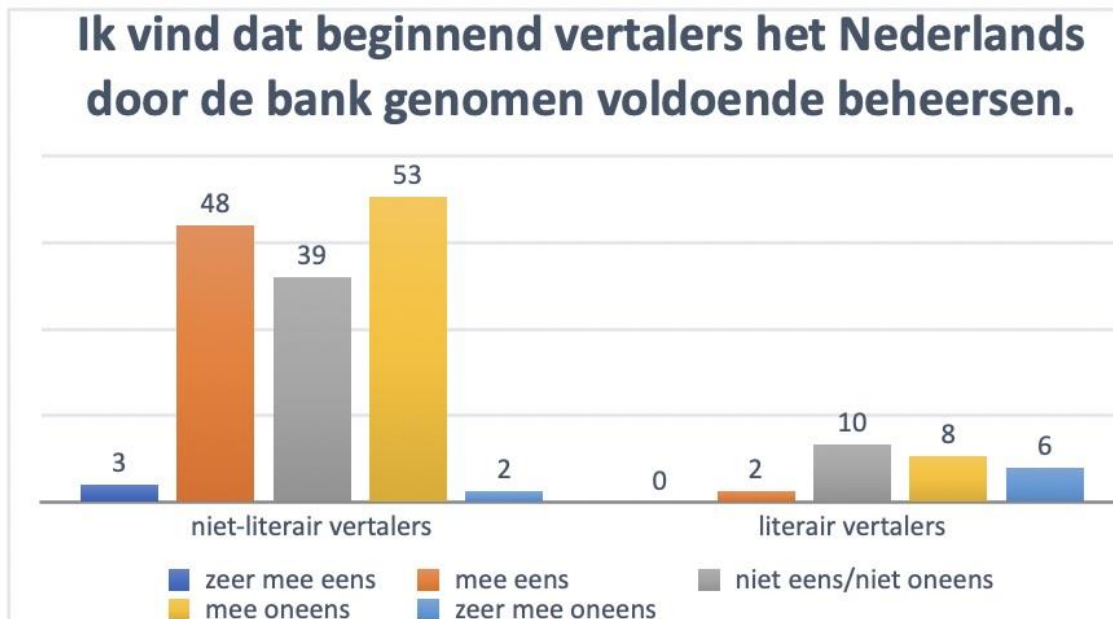
Gezien de huidige tijdgeest moeten we ons dus afvragen of het terecht is dat ‘non-natives’ stiefmoederlijk worden behandeld.

Verloedering

Een kwestie die de gemoederen ook al decennia bezighoudt, is de verloedering van de moedertaal. De termen ‘verloedering’, ‘vershraling’ en ‘verarming’ wijzen op een weinig bewuste en slordige omgang met de taal. De ontwikkeling wordt toegeschreven aan legio factoren, maar de belangrijkste oorzaken die worden genoemd, zijn de (dalende) kwaliteit van het onderwijs, de ontleding en ontschrijving die in onze maatschappij om zich heen grijpen (of zouden grijpen), de opkomst van nieuwe media (waaronder ook sociale media) en natuurlijk de invloed van het Engels (‘verengelsing’).

Door de veronderstelde verloedering van de taal moeten we ons volgens menigeen zorgen maken over de taalvaardigheid van de jongste en toekomstige generaties vertalers. Bekend is immers dat de beroepsgroep in Nederland bijvoorbeeld snel vergrijsd en dat er dringend behoefte aan vers bloed is. Maar de aanwas zal er snel stokken als zelfs de moedertaalsprekers hun moedertaal al niet meer correct kunnen bezigen, zou je zo zeggen. In 2018 heb ik met Fedde Van Santen en Folkert de Vriend een enquête uitgezet om te achterhalen of opleiders en vakgenoten echt wel van mening zijn dat het Nederlands van beginnend vertalers te wensen overlaat. We wilden een soort nulmeting naar de taalbeheersing Nederlands uitvoeren. De resultaten waren zeker niet ontluisterend, maar uit de data bleek dat de taalbeheersing toch wel als enigszins gebrekkig werd ervaren. Formulering, register en stijl werden door de respondenten vooral als verbeterpunten aangemerkt. Wat ook opviel aan de data, was dat de collega’s uit het literaire domein het minst te

spreken waren over de taalvaardigheid Nederlands van de jonge garde (zie afbeelding).

Moeten we naar aanleiding van deze meting dan de conclusie trekken dat we ons metier binnenkort kunnen opdoeken? Het zal vast zo'n vaart niet lopen. De belangrijkste conclusie die we wel kunnen trekken, is dat de taalbeheersing van jonge en toekomstige generaties niet altijd aansluit op de verwachtingen binnen het literaire veld. Wat bedoel ik hiermee te zeggen? Ik denk dat er enerzijds initiatieven tot stand moeten komen om de taalbeheersing van genoemde generaties op te krikken. Daarbij moet worden gedacht aan investeringen in basis-, middelbaar- en hoger onderwijs, maar ook in permanente vorming. Anderzijds geloof ik dat er binnen de literaire wereld niet altijd voldoende besef is van de natuurlijke ontwikkeling van de taal. Wat taalverloedering wordt genoemd, is in menig geval, puur descriptief-wetenschappelijk gezien, niets anders dan taalverandering of -beweging.

‘Andere’ taal

We proberen ons als beroepsgroep te kwijten van ons rentmeesterschap, maar willen nog weleens vergeten dat er ook ‘andere’ talen zijn dan de Standaardtaal (of wat wij Nederlands met een anachronisme nog het ‘ABN’ plegen te noemen) en dat die ‘andere’ talen voortdurend interageren met de zogenaamde Standaardtaal. Het is weliswaar zo dat er wel een bepaald taalvariantbewustzijn onder boekenvakkers is, maar dat bewustzijn lijkt in de context van het vertalen vooral heel functioneel. Met andere woorden: taalvarianten komen vooral van pas als de brontekst daar

nadrukkelijk om vraagt. Als een personage plat praat, moet de vertaler zijn ‘Plattelands’ aanspreken; als er in een hedendaags Frans literair werk een knipoog naar het Frans van Rabelais wordt gemaakt, zal de vertaler zijn toevlucht tot laatmiddeleeuws Nederlands zoeken. Maar als we de functionele varianten – die nodig zijn om stijlgetrouwheid te kunnen betrachten – buiten beschouwing laten, dan is er nog altijd weinig ruimte voor de taalrepertoires die onze taal en maatschappij zo sappig en rijk maken.

Hoe eenkennig we zijn, blijkt bijvoorbeeld als we kijken naar de positie van de Vlaamse vertaler in het Nederlandse taalgebied. Uit menig onderzoek is al naar voren gekomen dat de Vlaamse collega’s moeite hebben om een voet aan de grond te krijgen in Nederland, terwijl daar de grote uitgeverijen van vertaalde werken zijn gevestigd. Als ze de grachtengordel willen imponeren, dan zullen ze hun vertalingen moeten vrijwaren van Belgisch-Nederlandse invloeden. Tijdens een praatje over het ‘Algemeen Beschaafd Vlaams’, dat ik met Fedde van Santen voor de Vlaamse Auteursvereniging verzorgde, nam vertaler Janne van Beek de term ‘indoctrinatie’ in de mond. Haar opleidingen aan Universiteit Utrecht en de Vertalersvakschool (in Antwerpen) waren gericht op het aanleren van correct Nederlands en het ‘ontleren’ van Belgisch-Nederlands (zie ook Ooms 2021).

Het Belgisch-Nederlands kent nog het voordeel dat het, samen met het Surinaams-Nederlands, institutioneel gezien nog erkend wordt als Standaardnederlands. Er zijn echter nog tal van taalrepertoires, tal van andere talen, waar in ons beroepsveld nauwelijks ruimte voor is of lijkt. We denken natuurlijk aan dialecten, maar ook aan de kleurrijke sociolecten en mengtaaltjes die we in het Nederlandse taalgebied horen rondzingen. Erik Bindervoet en Robert-Jan Henkes verwoorden het treffend in ‘Het laatste taboe in Vertalië’, waarin zij een lans proberen te breken voor dialectgebruik in vertaling. Gemarkeerd taalgebruik onder de tafel vegen staat wat deze gerenommeerde vertalers betreft gelijk aan ‘een ernstige aantasting van de zeggingskracht’ van een taal (p. 148). Het is niet alleen zo dat er ‘meer’ is dan de Standaardtaal; de Standaardtaal bestaat bij de gratie van de regionale taal. ‘Als uitgevers dat eens in hun oren knopen en ernaar handelen, dan kunnen we misschien eindelijk onze armetierige standaardwoordenschat gaan verrijken’ (p. 150).

Automatische taal

Een taalvariant die recent ook haar opwachting heeft gemaakt, is de synthetische taal. ‘Synthetische taal’ is taal die lijkt op natuurlijke taal, maar ze is met taaltechnologie geproduceerd. In het najaar van 2024 deed een pilotproject van het uitgeversconcern VBK veel stof opwaaien. Het concern had bekendgemaakt dat er Nederlandse titels met behulp van AI in het Engels zouden worden vertaald. Er werd schande van gesproken. Toch zijn er ook op de Nederlandse markt al boeken verschenen die (grotendeels) met de vertaalmachine zijn geproduceerd. Bekend is het geval van redactie bureau Nuanxed, dat onder andere voor Park Uitgevers een

aantal titels heeft vertaald. En het is ook niet ondenkbaar dat er literair vertalers zijn die machinevertaling als een hulpmiddel inzetten en soms een volledige met de machine vertaalde zin in hun vertaling doen belanden. Niets menselijks blijkt ons vreemd.

Ondanks het feit dat synthetische taal sterk op natuurlijke taal lijkt, onderscheidt zij zich van natuurlijke taal. Vertaalmachines en generatieve AI zorgen namelijk voor een versterking van taalpatronen in de taal. Dat is ook volstrekt logisch: de algoritmen zijn juist zo succesvol gebleken, omdat ze in staat zijn om veelvoorkomende patronen in taalgebruik te herkennen en te (re)construeren. Door de versterking van taalpatronen, zien we dat er in output die met generatieve AI is geproduceerd, minder ruimte is voor variatie: de woordenschat is minder rijk, de zinnen zijn minder complex en variëren nauwelijks in lengte, creatieve afwijkingen (eigenaardigheden) worden minder snel aangetroffen.

Daarom is het zeer interessant om de ontwikkelingen op het gebied van AI in de gaten te houden. Gezien de hype of revolutie die nu plaatsvindt door AI, is het niet onwaarschijnlijk dat het internet binnen een decennium vergeven zal zijn van synthetische tekst – een idee dat in menig techgericht verslag wordt geopperd. Dat betekent dus ook dat we minder (snel) zullen worden blootgesteld aan gevarieerde taal of complexe zinsbouw. Er is dus een mogelijkheid dat de echte ‘verschraling’ van de taal optreedt in de passieve omgang met taal die machinevertaling en generatieve AI in het vooruitzicht stellen.

Rentmeesterschap 4.0

Rentmeesterschap is voor vertalers een nobel streven. Toch blijkt uit deze beschouwing dat de discussie misschien wel te snel verzandt: als we ons geroepen voelen om de taal te (be)hoeden, moet we niet alleen waken over haar zuiverheid, maar ook over haar rijkdom. De manieren om die rijkdom in stand te houden zijn bekend. Er moet worden geïnvesteerd in onderwijs in algemene zin, opdat de nieuwe generaties vertalers beschikken over een stevige taalbasis. Niet minder belangrijk zijn de specialistische vormingstrajecten voor vertalers: er is behoefte aan gedegen vertaalopleidingen en nascholing waarin er een scherpe focus is op de ‘doorontwikkeling’ van de doeltaalvaardigheid (‘van C1 naar C2’?). Maar daarmee is de kous nog niet af. Regeren is vooruitzien: er zijn dringend initiatieven nodig om een gezonde vorm van mens-computerinteractie tot stand te brengen, met aandacht voor de gevaren van taalverschraling door gebruik van taaltechnologie. En ten slotte is er behoefte aan een ruimhartigere houding tegenover taalvariantie. Er moet ruimte ontstaan voor de veelheid aan stemmen die de taal rijk is. Taalbeheer(sing) is geen zuivere vorm van conservatie, maar een oneindige dialoog met het verleden, het heden en de toekomst.